

Το ισλαμικό δίκαιο (σαρία) στην Ελλάδα: Παράδοξα και προκλήσεις

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης
Καθηγητής, Παν. Μακεδονίας

Δημοσιεύτηκε στο: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Κώστα Χατζηκωνσταντίνου, Δ. Ακριβούλης, Μ. Σαρηγιαννίδης, Κ. Υφαντής (επιμ.), Σιδέρης, Αθήνα 2022, 101-117.

Το κείμενο αυτό κατατέθηκε ως Έκθεση με τίτλο «*Sharia law in Greece: Paradoxes and challenges*» στην Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης ενώπιον της οποίας αναπτύχθηκε προφορικά σε ακρόαση στις 29 Ιουλίου 2017 στο Παρίσι. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και έχει ενημερωθεί με τις τελευταίες εξελίξεις της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ και του ελληνικού δικαίου, μέχρι τον Μάιο 2020. Αποτελεί το ελάχιστο ευχαριστώ, στον καθηγητή, δάσκαλο και συνάδελφο Κώστα Χατζηκωνσταντίνου για όσα έμαθα κοντά του.

1. Εισαγωγή

Οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας, έλληνες πολίτες και κάτοικοι της Θράκης, απολαμβάνουν ένα ειδικό καθεστώς μειονοτικής προστασίας το οποίο ρυθμίστηκε από τη Συνθήκη της Λοζάνης (1923). Τα δικαιώματα των μειονοτήτων αφορούν την θρησκευτική ελευθερία, την εκπαίδευση και την κοινοτική περιουσία, δηλαδή τα βακούφια, και αποδίδονται με βάση την θρησκεία. Κατά συνέπεια, μπορεί κανείς να ισχυριστεί κανείς ότι ορισμένες πλευρές του οθωμανικού συστήματος των μιλλέτ (ως θεσμική αυτονομία στην βάση εθνο-θρησκευτικής υπαγωγής) διατηρήθηκαν εντός της ελληνικής έννομης τάξης ως μειονοτική προστασία¹.

Σε περιόδους ελληνοτουρκικής έντασης (δηλαδή το 1964, το 1974, το 1983, το 1996), η μειονοτική προστασία υπέφερε από διμερείς ανταγωνισμούς μέσα από

¹ Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece. From historical minorities to migrant newcomers* (Leiden/Boston, Martinus Nijhoff 2012).

την εφαρμογή της περιβόητης αρχής της (αρνητικής) αμοιβαιότητας.² Ωστόσο, το «σύστημα της Λοζάνης» επιβίωσε ανέπαφο και μετά την νέα εποχή που διαμόρφωσε η οικουμενικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αλλά και μετά το 1995 που χαρακτηρίστηκε από το νέο πολυμερές πλαίσιο προστασίας των μειονοτήτων που ισχύει πλέον στην μεγάλη πλειοψηφία των κρατών της Ευρώπης.

Το πιο εμβληματικό και προβληματικό χαρακτηριστικό της μειονοτικής προστασίας αφορά την εφαρμογή της σαρίας σε διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου από τους τρεις Μουφτήδες που έχουν έδρα στην Θράκη. Οι Μουφτήδες είναι θρησκευτικοί αρχηγοί, επικεφαλείς των Μουφτειών της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμοτείχου. Διορίζονται από την κυβέρνηση, ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο ζήτημα, και από το 2018 αφυπηρετούν στην ηλικία των 67 ετών³. Το νομικό τους καθεστώς εδράζεται στις ρυθμίσεις των ελληνο-οθωμανικών συνθηκών του 1881 και του 1913 σύμφωνα με τις οποίες στις νέες ελληνικές κτήσεις ένας Μουφτής ανά μουσουλμανική κοινότητα αποκτούσε δικαιοδοτικές αρμοδιότητες σε θέματα προσωπικής κατάστασης (personal status). Σήμερα, η δικαιοδοσία του Μουφτή θεμελιώνεται στον ν. 1920/1991, άρθρο 5, παρ. 2: «*Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο*». Η δικαιοδοσία του Μουφτή ήταν για δεκαετίες μόνον θεωρητικά συντρέχουσα με αυτή των πολιτικών δικαστηρίων και οι αποφάσεις του Μουφτή δεν θα έπρεπε να παραβιάζουν το Σύνταγμα. Στην πράξη, η δικαιοδοσία έγινε αποκλειστική. Επίσης, το 99% των μουφτειακών αποφάσεων επικυρώνονται από το αρμόδιο

² Σχετικά με την αμοιβαία εφαρμογή της Συνθήκης της Λοζάνης από την Ελλάδα και την Τουρκία βλ. Έκθεση του Εισηγητή Michel Hunault, *The 'Lausanne minorities' in Turkey and Greece*, PACE, Doc 11860, (Strasbourg, Council of Europe 2009).

³ Το ΣτΕ έκρινε ότι οι μουφτήδες ασκούν αρμοδιότητες του δημόσιου τομέα, (απ. 2100/2019 και 2101/2019) και συνεπώς θα πρέπει να συνταξιοδοτούνται στην ηλικία των 67 (σύμφωνα με τον Ν. 4559/2018). Μέχρι τότε οι μουφτήδες υπηρετούσαν χωρίς ηλικιακό όριο.

πρωτοδικείο,⁴ χωρίς να υφίστανται ουσιαστικό έλεγχο ακόμα και στην περίπτωση που παραβιάζονται δικαιώματα των γυναικών και παιδιών που κατοχυρώνονται από το ελληνικό Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

Το άρθρο 42 της Συνθήκης μπορεί να θεωρηθεί ενδεχομένως ως η νομική βάση για την εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου σε θέματα οικογενειακού δικαίου στην ελληνική Θράκη κατά κάποιον τρόπο, καθώς απλώς προβλέπει ότι η κυβέρνηση λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα αναφορικά με την προσωπική κατάσταση των μουσουλμάνων ώστε τα ζητήματα αυτά να ρυθμίζονται σύμφωνα με τα έθιμα της μειονότητας. Σύμφωνα με το άρθρο 42 παρ. 2, η κυβέρνηση και η μειονότητα έχουν το δικαίωμα να θέσουν κάθε σχετική διαφορά υπό διεθνή διαιτησία. Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ, ούτε μια ουσιαστική συζήτηση άνοιξε ποτέ για ενδεχόμενες μεταβολές του καθεστώτος, και η κατάσταση πραγμάτων παρέμεινε ως είχε. Εν τέλει, πρόσφατα μέσα από μια δικαστική απόφαση κάτι σημαντικό άλλαξε, όπως θα δούμε παρακάτω.

2. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης: Όλοι ίσοι; Όλοι διαφορετικοί;

Η εφαρμογή της σαρίας αποκαλύπτει ορισμένες πτυχές σύγκρουσης κανόνων δικαίου που θέτουν σε δοκιμασία την ισορροπία μεταξύ μειονοτικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων του ανθρώπου⁵. Όπως αναφέρθηκε, η σαρία μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα μόνο από τον Μουφτή-ιεροδίκη ή να ληφθεί υπόψη από τα πολιτικά δικαστήρια κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας της μουφτειακής απόφασης. Στην πράξη, οι περισσότερες υποθέσεις αφορούν διαζύγια, καθώς η δικαιοδοσία του Μουφτή σε ζητήματα επιμέλειας τέκνου έχει ψαλιδιστεί από τα πρωτοδικεία.⁶ Ως προς τα κληρονομικά δικαιώματα, οι περισσότεροι

⁴ Γιάννης Κτιστάκης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες* (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006).

⁵ Konstantinos Tsitselikis, "Seeking To Accommodate Shari'a Within A Human Rights Framework: The Future Of The Greek Shari'a Courts," *Journal of Law and Religion* 27 (2012): 119-120.

⁶ Μεταξύ άλλων βλ., Πρωτοδικείο Ροδόπης, απόφαση Νο 129/2016, σύμφωνα με την οποία ο όρος «επιμέλεια» ως προς την επικοινωνία των τέκνων με τους διαζευγμένους γονείς είναι ζήτημα που ρυθμίζεται από τον Αστικό Κώδικα (άρθρα 1510 και 1518) και όχι από την σαρία.

μουσουλμάνοι της Θράκης ρυθμίζουν τις διαθήκες τους μέσα από δωρεές ενώπιον συμβολαιογράφου. Άλλοι συντάσσουν διαθήκη σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα αναλαμβάνοντας τον κίνδυνο, σε περίπτωση αντιδικίας το Πρωτοδικείο να παραπέμψει την υπόθεση στον Μουφτή.

Η σαρία στην ελληνική έννομη τάξη, λοιπόν, μπορεί να εντοπιστεί σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις: α. Όταν εφαρμόζεται από τον Μουφτή στο πλαίσιο της δικής του ειδικής δικαιοδοσίας σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 ν.1920/1991, β. Όταν το πρωτοδικείο ελέγχει την συνταγματικότητα και την αρμοδιότητα του Μουφτή σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 3 ν. 1920/1991; και γ. Όταν ένα πολιτικό δικαστήριο παραπέμπει την υπόθεση στον Μουφτή αρνούμενο την εφαρμογή του αστικού δικαίου. Και στις τρεις περιπτώσεις, η συμβατότητα μεταξύ σαρίας και δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι αμφιλεγόμενη.

Θεωρητικά, η μουφτειακή απόφαση δεν μπορεί να αντίκειται στο Σύνταγμα, γενικά αλλά και ειδικά στο βαθμό που αφορά την ελεύθερη βούληση των διαδίκων. Η δικαιοδοσία του Μουφτή οφείλει να είναι προαιρετική και επικουρική με την έννοια ότι οι μουσουλμάνοι έχουν την ελευθερία επιλογής μεταξύ πολιτικών δικαστηρίων και ιεροδικείων. Στην περίπτωση που η μουφτειακή δικαιοδοσία ήταν υποχρεωτική θα επιβάλλονταν νομικός διαχωρισμός μεταξύ ελλήνων πολιτών στη βάση της θρησκείας, γεγονός που αντίκειται στο Σύνταγμα και το διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου (άρθρα 9 και 14 ΕΣΔΑ, και άρθρα 1, 2, 15, 16 της Σύμβασης για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών). Ωστόσο, οι περισσότερες μουφτειακές αποφάσεις παραβιάζουν τα δικαιώματα της γυναίκας (ισότητα των φύλων) και τα δικαιώματα του παιδιού όπως κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα ή την Σύμβαση. Η κατανόηση και ο εντοπισμός των κανόνων της σαρίας πάσχει από αβεβαιότητα καθώς το εφαρμοστέο μουσουλμανικό δίκαιο δεν είναι τυποποιημένο ή κωδικοποιημένο και επαφίεται στην ευρεία ερμηνευτική ευχέρεια του ιεροδίκη. Δύο ακόμα χαρακτηριστικά, δικονομικά αυτή τη φορά, αφορούν: α) το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, σύμφωνα με το άρθρο 6 ΕΣΔΑ, όταν δεν παρέχονται εγγυήσεις για την ισότητα των διαδίκων και την ασφάλεια δικαίου, ούτε για την αντιπροσώπευση των διαδίκων από δικηγόρο, β) η απουσία αποτελεσματικού ένδικου μέσου για τον έλεγχο επί της ουσίας της μουφτειακής απόφασης αλλά και

η απουσία αποτελεσματικού ελέγχου της συνταγματικότητάς της, παρά τη ρητή νομοθετική πρόβλεψη.⁷

Δεν ήταν έκπληξη, λοιπόν, ότι όλα τα σχετικά διεθνή και εθνικά όργανα ελέγχου κατ' επανάληψη έχουν εκφράσει έντονη ανησυχία και κριτική για το ζήτημα και απεύθυναν συστάσεις για την ευθυγράμμιση του ελληνικού δικαίου κατά την εφαρμογή της σαρίας με τους θεμελιώδεις κανόνες και αρχές δικαιωμάτων του ανθρώπου. Για παράδειγμα, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου διατύπωσε το 2016 ανησυχίες για την μη εφαρμογή του αστικού δικαίου για τους μουσουλμάνους της Θράκης στην αναφορά της στο ICERD⁸. Η Επιτροπή για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών, στα «συμπερασματικά σχόλια και παρατηρήσεις» (του 2007 και του 2013), διατύπωσε ανησυχία σχετικά με την μη εφαρμογή του γενικού ελληνικού δικαίου στην μουσουλμανική μειονότητα σε ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, καθώς οι μουσουλμάνοι μπορούν να επιλέγουν την εφαρμογή της σαρίας:

«The Committee is concerned about the situation of women in the State party in the area of marriage and inheritance. It is concerned that this situation leads to discrimination against Muslim women, in contravention of the Greek Constitution and article 16 of the Convention»,

και κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση

«to fully harmonize the application of local Sharia law and general law in the State party with the provisions on non-discrimination of the Convention, in particular with regard to marriage and inheritance».⁹

Η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου εξέφρασε επίσης ανησυχία για το γεγονός ότι το γενικό ελληνικό δίκαιο δεν

⁷ Κτιστάκης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι*, 127.

⁸ Greek National Commission for Human Rights, Written Information submitted by the Greek National Commission for Human Rights (GNCHR) in relation to the implementation of the International Convention on the Elimination of all forms of Racial Discrimination (ICERD) in Greece, July 2016.

⁹ Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Concluding observations on the seventh periodic report of Greece adopted by the Committee at its fifty fourth session (1 March 2013), CEDAW/C/GRC/CO/7.

εφαρμόζεται με ισονομία στις μουσουλμάνες γυναίκες σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου και κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση να λάβει μέτρα:

«to increase the awareness of Muslim women of their rights and the availability of remedies, and to ensure that they benefit from the provisions of Greek civil law».¹⁰

Εκτός από την προαναφερόμενη κριτική από την πλευρά των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η ελληνική κυβέρνηση δεν κατάφερε –μέχρι το τέλος του 2018- να μεταρρυθμίσει το καθεστώς των ιεροδικείων της Θράκης και το εφαρμοστέο δίκαιο, αν και ποτέ δεν υποστήριξε ανοιχτά την υποχρεωτική εφαρμοσιμότητα της σαρίας ή την υποχώρηση της αρχής της μη διάκρισης απέναντι στην σαρία. Το 2009 και το 2013 δύο υπουργοί Δικαιοσύνης δήλωσα δημόσια ότι: α. Όλοι οι μουσουλμάνοι έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν το αστικό δίκαιο αντί της σαρίας και β. Πέρα από την εφαρμοσιμότητα της σαρίας, η εφαρμογή του γενικού ελληνικού δικαίου δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτών.¹¹ Η κυβέρνηση στην έκθεσή της το 2014 προς την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ΟΗΕ, περιέγραψε μια εικόνα η οποία θα ικανοποιούσε τις επιταγές των δικαιωμάτων, κάτι το οποίο δεν αντανάκλούσε την πραγματικότητα που ίσχυε μέχρι το 2018 στο πεδίο (οι υπογραμμίσεις δικές μου):¹²

59. The law provides for the potential application of the Sharia law in family and inheritance law matters of members of the Muslim minority in Thrace. The choice whether to use the Sharia or the Greek Civil Code in the above mentioned matters is made by the members of the Muslim minority themselves. As shown, over the last years, by cases involving women from the minority, this option is a fact of life in Thrace.

60. Members of the Muslim minority in Thrace are absolutely free to address themselves either to the civil courts or the local Muftis. In case they choose

¹⁰ Human Rights Committee, 2005, (ICCPR) 'Greece', Concluding observations, 25/04/2005, CCPR/CO/83/GRC, Geneva: United Nations, παρα. 8.

¹¹ Υπουργός Δικαιοσύνης, Απάντηση σε ερώτηση σχετικά με τη σαρία, Αθήνα 23.12.2009 και Υπουργός Δικαιοσύνης, Απάντηση σε ερώτηση σχετικά με τη σαρία, Αθήνα 25.1.2013.

¹² UN, Human Rights Committee Consideration of reports submitted by States parties under article 40 of the Covenant, Second periodic reports of States parties due in 2009. Greece. [23 January 2014] CCPR/C/GRC/2 [pp. 13-14].

the former, the general legislation is applied. In case they choose the latter, the Sharia law is implemented to the extent that its rules are not in conflict with fundamental values of the Greek society and the Greek legal and constitutional order. The law provides that the courts shall not enforce decisions of the Muftis which are contrary to the Greek Constitution. In this respect, derogations from civil law provisions are minor: concepts such as polygamy, marriage below legal age without court permission, marriage by proxy, repudiation, etc. are not allowed, on the basis of the aforementioned principle.

63. Finally, it is important to clarify that in Greece there are no “parallel legal orders” or “separate societies”, depending on the religious affiliation of Greek citizens. Muslim women of the minority are fully included in gender equality policies and participate in relevant programs implemented by the competent authorities.

Παρά τις εξωραϊστικές δηλώσεις της ελληνικής κυβέρνησης, συχνά τα Πρωτοδικεία συνέχιζαν να αρνούνται να εκδικάσουν υποθέσεις μουσουλμάνων διαδίκων και να παραπέμπουν την υπόθεσή τους στο μουφτεϊακό δικαστήριο ή να υποστηρίζουν προσχηματικά ότι η μουφτεϊακή απόφαση δεν παραβιάζει την συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων. Σε μερικές άλλες υποθέσεις, δεν ήταν επιτρεπτό σε μουσουλμάνο διαθέτη να συντάξει δημόσια διαθήκη, καθώς το δικαστήριο θεωρούσε ότι θα έπρεπε να εφαρμοστεί υποχρεωτικά η σαρία. Κατά πάγια νομολογία, κυρίως του Αρείου Πάγου, η σαρία είναι το δίκαιο που είναι αποκλειστικά εφαρμοστέο για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Κατά συνέπεια, το Αστικό δίκαιο καθίσταται απρόσιτο για μερίδα ελλήνων πολιτών.

3. Μια περίπτωση νομικού πλουραλισμού ή καλυμμένων διακρίσεων;

Έχοντας διατυπώσει τις παραπάνω παρατηρήσεις σχετικά με τη δικαιοδοσία του Μουφτή στη Θράκη, μια καίρια ερώτηση αναδύεται: Οι διαφορές των νομικών καθεστώτων που συνυπάρχουν (αστικό δίκαιο και σαρία) ανταποκρίνονται στον νομικό πλουραλισμό στη βάση κοινών προδιαγραφών δικαιωμάτων του ανθρώπου, ή μήπως εμπεριέχουν τον σπόρο διακρισιακής μεταχείρισης;

Μια επιτυχής προσέγγιση του νομικού πλουραλισμού θα ήταν μέσω της

διασφάλισης της ισορροπίας μεταξύ των διαφορετικών έννομων τάξεων λαμβάνοντας υπόψη τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους, με τρόπο ώστε να επιτρέπει την ενσωμάτωση διαφορετικών κοινωνικών πραγματικοτήτων στην ευρύτερη έννομη τάξη. Η συνύπαρξη διαφορετικών νομικών συστημάτων μπορεί να θεωρηθεί ως μια αποδεκτή περίπτωση νομικού πλουραλισμού, στο βαθμό που αυτή διασφαλίζει σε οποιονδήποτε την επιλογή για το ένα ή το άλλο σύστημα. Σε μία προσφυγή Ισπανίδας Τσιγγάνας, της οποίας η έγγαμη σχέση δεν αναγνωρίστηκε ως νόμιμος γάμος από τις ισπανικές αρχές, το ΕΔΔΑ¹³ έχει κρίνει ότι «η ισχύς των συλλογικών πεποιθήσεων μιας κοινότητας που αυτό-προσδιορίζεται πολιτισμικά δεν μπορεί αγνοηθεί», καθώς «η προσφεύγουσα ανήκε σε μια κοινότητα εντός της οποίας η εγκυρότητα του γάμου, σύμφωνα με τις δικές της παραδόσεις και τύπους, δεν έχει ποτέ αμφισβητηθεί ή θεωρηθεί ότι αντίκειται στην δημόσια τάξη από την κυβέρνηση». Το Δικαστήριο επίσης έκρινε ότι το ανήκειν σε μία μειονότητα δεν δημιουργεί εξαίρεση από την ανάγκη για συμβατότητα με το δίκαιο περί του γάμου, μπορεί όμως να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι κανόνες δικαίου εφαρμόζονται. Ωστόσο, η ειδική δικαιοδοσία του Μουφτή προσφέρει μια τέτοια δυνατότητα στους μουσουλμάνους της Θράκης και έτσι κανείς μπορεί να πει ότι αρχικά (εκτός και εάν διαπιστωθεί μη συμβατότητα με θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου) η ειδική δικαιοδοσία ανταποκρίνεται σε αυτό που το Δικαστήριο δέχεται ως νομικό πλουραλισμό εντός μιας ομογενούς ευρωπαϊκής έννομης τάξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αντίθετα, η εκ του νόμου επιβολή σε συγκεκριμένη δικαιοδοσία – χωρίς δυνατότητα επιλογής είναι ιδιαίτερα προβληματική, ειδικά όταν δεν διασφαλίζεται η συμβατότητα με θεμελιώδεις αρχές και κανόνες δικαίου. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, εάν ένα νομικό σύστημα *επιβάλλεται* στο άτομο με κριτήριο την θρησκεία του, θα συγκρούονταν με τις γενικές αρχές και αξίες της ευρωπαϊκής έννομης τάξης και της δημοκρατικής κοινωνίας.¹⁴ Κατά συνέπεια, δύο ζητήματα χρειάζονται ρύθμιση: α. η υποχρεωτική επιβολή ενός ειδικού δικαιοδικού συστήματος το οποίο αντικρούει το γενικό β. Η εφαρμοσιμότητα ορισμένων κανόνων δικαίου οι οποίοι αντιβαίνουν στην δημόσια τάξη, με τρόπο που αυτοί οι

¹³ ECtHR, *Munoz Diaz v Spain*, 49151/07, απόφαση της 8 Δεκεμβρίου 2009, 19. Βλ. επίσης *Serife Yigit v Turkey*, 3976/05, [GC], 16 Δεκεμβρίου 2009.

¹⁴ ΕΔΔΑ, *Refah partisi v Turkey*, 126–128.

κανόνες, δεν θα μπορούσαν να γίνονται ανεκτοί.

Συζητώντας κανείς το καθεστώς που διέπει τη θέση και τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή στην ελληνική και ευρωπαϊκή έννομη τάξη αναπόφευκτα αγγίζει το ευρύτερο ζήτημα αναφορικά με το πως να εντάξει κανείς μη φιλελεύθερους κανόνες μειονοτικής προστασίας σε μία φιλελεύθερη έννομη τάξη. Για να προχωρήσει κανείς, η συζήτηση πρέπει να ελιχθεί μεταξύ του αιτήματος για ουσιαστική κοινωνική ένταξη, προστασία της μειονοτικής ετερότητας, και την σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας ως δυνάμει πεδία κανονιστικής παρέμβασης.¹⁵

Η εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής έννομης τάξης μοιάζει να καταλήγει σε συγκρούσεις μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων και την αρχή της ισότητας, από τη μια πλευρά, και τη θρησκευτική ελευθερία από την άλλη. Εν συντομία, το ισλαμικό δίκαιο, όταν εξετάζεται υπό το πρίσμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου περιέχει διακρισιακές διατάξεις σε βάρος των γυναικών. Στην πράξη, λοιπόν, ο νομικός πλουραλισμός, όπως τον βιώνει κανείς στην ελληνική έννομη τάξη δημιουργεί ένα παράδοξο: η παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται σε μια δημοκρατική κοινωνία διατηρούνται σε ισχύ στο όνομα του σεβασμού της μειονοτικής θρησκευτικής ιδιαιτερότητας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η ένταση σημαίνει ότι αυτό που φαίνεται ότι αποτελεί πλουραλισμό σήμερα ή αυτό που παρουσιάζεται ως όψη πολυπολιτισμικότητας της Ελλάδας δεν είναι παρά ένα στοιχείο του οθωμανικού παρελθόντος που επιβίωσε στην ελληνική έννομη τάξη για πολιτικούς λόγους, και το οποίο ενέχει χαρακτηριστικά που συγκρούονται με θεμελιώδης αρχές ως προς την ισότητα των φύλων και το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη. Από την άλλη πλευρά, οι δικαιοδοσίες του Μουφτή θεωρούνται σημαντικό κεκτημένο και εγγενές χαρακτηριστικό της παραδοσιακής ταυτότητας των μειονοτικών της Θράκης. Η άποψη αυτή παραβλέπει ότι τα μέλη της μειονότητας, σύμφωνα με την ελευθερία για την αυτόνομη διαμόρφωση της βούλησής τους, διαθέτουν πραγματική δυνατότητα, ως δικαίωμα, να επιλέγουν, εάν το επιθυμούν, να ζουν σύμφωνα με τις «δικαικές παραδόσεις» της ομάδας ή όχι. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η νομική κατηγοριοποίηση στη βάση της θρησκευτικής υπαγωγής υπονομεύει το ρόλο του

¹⁵ Tsitselikis, "Seeking To Accommodate Shari'a", 119-120.

κράτους ως εγγυητή των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της θρησκευτικής ελευθερίας σε μία δημοκρατική κοινωνία καθώς τα άτομα υποχρεούνται να υπάγονται σε θρησκογενή δικαιοδοσία.¹⁶ Εφόσον αυτή η επιθυμία δεν λαμβάνεται υπόψη, τότε μπορεί να διαπιστώσει κανείς άμεση διάκριση: Οι μουσουλμάνοι της Θράκης στερούνται το δικαίωμά τους να υπαγάγουν τις υποθέσεις τους ενώπιον των ίδιων δικαστηρίων (πολιτικά δικαστήρια), όπως κάθε άλλος άνθρωπος στην Ελλάδα, επειδή ένας αντικειμενικός και αναγκαστικού χαρακτήρα προσδιορισμός της θρησκευτικής τους υπαγωγής επιβάλλει μια συγκεκριμένη δικαιοδοσία (το ιεροδικείο) και ένα δεδομένο δίκαιο (τη σαρία).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το κριτήριο ένταξης στις διατάξεις της Συνθήκης της Λοζάνης είναι το να είναι κανείς μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας. Κατά συνέπεια, η θρησκεία εντοπίζεται αντικειμενικά και εξ ορισμού από τις αρχές του κράτους. Ωστόσο, η θρησκεία μπορεί να είναι το κριτήριο μόνον όταν έναν ειδικό δικαίωμα έχει αποδοθεί και το οποίο ενεργοποιείται σύμφωνα με την επιθυμία του κατόχου του δικαιώματος, όχι όμως το αντίστροφο, δηλαδή, κατά τη διακριτική ευχέρεια του κράτους. Τα δικαιώματα των μειονοτήτων αποτελούν θετικά μέτρα κάτι που σημαίνει ότι ο φορέας του δικαιώματος τα ενεργοποιεί εφόσον το επιθυμεί. Κάθε υποχρεωτική παραπομπή από τα δικαστήρια με κριτήριο τη θρησκεία στο ειδικό δίκαιο, με αποκλεισμό του γενικού αστικού δικαίου, εισάγει διαφοροποιημένη μεταχείριση και κατά συνέπεια αποτελεί διάκριση κατά το άρθρο 14 ΕΣΔΑ. Εξάλλου, επιβάλλοντας το ισλαμικό δίκαιο σε εκείνους που έχουν ήδη επιλέξει το αστικό δίκαιο αποτελεί δυσανάλογο μέτρο το οποίο δεν συνάδει με την ελευθερία της επιλογής δικαιοδοσίας (forum shopping).

4. Κατάργηση, διατήρηση ή αναθεώρηση της σαρίας;

Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου μαζί με τους Δικηγορικούς Συλλόγους απεύθυνε σύσταση για την κατάργηση της σαρίας καθώς αυτή παραβιάζει το άρθρο 20 του Συντάγματος και του άρθρου 6 ΕΣΔΑ και κάλεσε την κυβέρνηση να συνεργαστεί με τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου ώστε να πληροφορούνται οι δικαστές των πολιτικών δικαστηρίων τις νομικές εξελίξεις

¹⁶ ΕΔΔΑ, *Refah partisi v Turkey*, 13.2.2003, 119 και Tsitselikis, *Old and New Islam*, 410.

σχετικά με τη θέση της σαρίας στην ελληνική έννομη τάξη.¹⁷ Με διαφορετική προσέγγιση, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συνέδεσε την κατάργηση της σαρίας με τον τρόπο ανάδειξης του Μουφτή. Η Συνέλευση κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση να επιτρέψει στη μουσουλμανική μειονότητα να επιλέξει ελεύθερα του θρησκευτικούς της αρχηγούς, χωρίς αυτοί να έχουν πλέον ειδικές δικαιοδοσίες:

«to choose freely its muftis as mere religious leaders (that is, without judicial powers), through election or appointment, and thus to abolish the application of Sharia law – which raises serious questions of compatibility with the European Convention on Human Rights – as recommended by the Commissioner for Human Rights».¹⁸

Την άμεση κατάργηση της σαρίας πρότειναν και ερευνητές.¹⁹ Άλλοι, αντίθετα, πρότειναν την ήπια εξέλιξη του ισλαμικού δικαίου η οποία θα τροποποιούνταν σταδιακά μέσα από διαβούλευση και προτάσεις που θα προέρχονταν από τον Μουφτή και τη μουσουλμανική μειονότητα με στόχο την ενσωμάτωση των βασικών αρχών των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την εξάλειψη των διακρισιακών διατάξεων.²⁰ Την ανάγκη για ανοιχτό διάλογο σχετικά με τα προβληματικά ζητήματα υπογράμμισε και ο Αρμοστής για τα Δικαιώματα

¹⁷ Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Σύσταση αναφορικά με θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, 1.3.2001, 10-11. Η Ολομέλεια των Δικηγορικών Συλλόγων της Ελλάδας (Δελτίο τύπου, 2 Μαΐου 2009) πρότεινε την κατάργηση του άρθρου 4 Ν 141/1914 και του άρθρου 5 Ν 1920/1991.

¹⁸ PACE, Resolution 1704 (2010) Parliamentary Assembly, Council of Europe, 18.5 και Michel Hunault, έκθεση, 48.

¹⁹ Κτιστάκης, Ιερός νόμος..., και Αθηνά Κοτζάμπαση, *Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων* (Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 2003).

²⁰ Ελένη Καλαμπάκου, *Η ισότητα αντιμέτωπη με το θρησκευτικό πλουραλισμό: οι εξαιρέσεις λόγω θρησκείας από γενικούς και ουδέτερους νόμους*, Διδακτορική διατριβή, Νομική Σχολή, ΑΠΘ, 2014 και Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece*.

του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο οποίος επίσης διατύπωσε σκληρή κριτική για το υφιστάμενο καθεστώς εφαρμογής της σαρίας στην Ελλάδα.²¹

5. Μια υπόθεση που μπορεί να αλλάξει την θέση του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην Ευρώπη και την Ελλάδα

Η υπόθεση *Molla Sali v Greece* η οποία εκδικάστηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης)²² ανέδειξε ορισμένα νομικά ερωτήματα σχετικά με την εγκυρότητα της δημόσιας διαθήκης που συντάσσει μουσουλμάνος έλληνας πολίτης και το δικαίωμα των κληρονόμων του να απολαύσουν το δικαίωμα στην περιουσία. Στην προκείμενη υπόθεση, ο Άρειος Πάγος (απόφαση Νο 1862/2013) έκρινε ότι η δημόσια διαθήκη μουσουλμάνου έλληνα πολίτη δεν είναι έγκυρη, καθώς το ιερό ισλαμικό δίκαιο είναι υποχρεωτικά το εφαρμοστέο δίκαιο. Ο Άρειος Πάγος ανέτρεψε την απόφαση του Εφετείου Θράκης που υποστήριζε το αντίθετο (απόφαση Νο 392/2011), δηλαδή ότι όλοι οι πολίτες έχουν πρόσβαση στα πολιτικά δικαστήρια και ότι το αστικό δίκαιο εφαρμόζεται σε όλους.

Εν τέλει, ο Άρειος Πάγος στέρησε τον διαθέτη από το δικαίωμά του να συντάξει διαθήκη και να διαθέσει την περιουσία του στη σύζυγό του. Με την ίδια απόφαση ο Άρειος Πάγος αρνήθηκε στην σύζυγό του (την προσφεύγουσα στο Στρασβούργο) την πρόσβαση στα πολιτικά δικαστήρια. Ο Άρειος Πάγος απέτυχε να εφαρμόσει το σχετικό αστικό δίκαιο το οποίο εφαρμόζεται ή πρέπει να ισχύει για όλους: Σύμφωνα με το άρθρο 20 παρα. 1 του Συντάγματος όλοι έχουν το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια, και σύμφωνα με το άρθρο 94 παρα. 3 «στα πολιτικά δικαστήρια υπάγονται οι ιδιωτικές διαφορές».

Εκτός από τα προαναφερθέντα ζητήματα, η συγκεκριμένη υπόθεση ανέδειξε στην ευρωπαϊκή συζήτηση το κεντρικό ζήτημα της συμβατότητας της σαρίας με τους κανόνες δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου, κατά την ΕΣΔΑ και άλλα διεθνή συμβατικά κείμενα.

²¹ Thomas Hammarberg, Commissioner for Human Rights of the Council of Europe, Report following his visit to Greece on 8-10 December 2008, Issue reviewed: Human rights of minorities, CommDH(2009)9 (Strasbourg, Council of Europe 2009).

²² ΕΔΔΑ, *Molla Sali v Greece*, υπόθεση Νο 20452/2014, ακρόαση ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης στις 6 Δεκεμβρίου 2017.

Αυτό που είναι εντυπωσιακό είναι ότι ο Άρειος Πάγος υποστήριξε ότι ένας μουσουλμάνος δεν έχει το δικαίωμα να καταρτίζει διαθήκη εκτός από όσα επιτρέπει η σαρία κατά το άρθρο 5, Ν 1920/1991, δηλαδή την εξ αδιαθέτου διαδοχή και την ισλαμική διαθήκη. Με άλλα λόγια, οι μουσουλμάνοι δεν μπορούν να επιλέγουν να υπαχθούν στα πολιτικά δικαστήρια και την εφαρμογή του αστικού δικαίου. Ο Άρειος Πάγος υποστηρίζοντας, κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια, ότι η σαρία πρέπει να εφαρμόζεται ακόμα και χωρίς τη συναίνεση του διαθέτη εισάγει σημαντικούς περιορισμούς στο δικαίωμα των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών για δίκαιη δίκη. Ο αναγκαστικός διαχωρισμός της δικαιοδοσίας μεταξύ μουσουλμάνων και άλλων (δηλαδή χριστιανών) παρουσιάζεται από τον Άρειο Πάγο ωσάν να προέρχεται από διεθνείς υποχρεώσεις. Ωστόσο, αυτή η άποψη δεν τεκμηριώνεται. Όλα τα σχετικά συμβατικά κείμενα που δεσμεύουν ή δέσμευαν την Ελλάδα (Συνθήκη των Αθηνών 1913, Συνθήκη των Σεβρών 1920/1923 και Συνθήκη της Λοζάνης, 1923) δεν προβλέπουν την υποχρεωτική δικαιοδοσία του Μουφτή ή την αναγκαστική εφαρμοσιμότητα της σαρίας ακόμα και ενάντια στη βούληση των μελών της μειονότητας της Θράκης. Σε κάθε περίπτωση, το νέο διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου όπως οικοδομήθηκε μετά την υιοθέτηση της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948) και όλα τα σχετικά διεθνή κείμενα (που προήλθαν από τα Ηνωμένα Έθνη και το Συμβούλιο της Ευρώπης), διαμόρφωσαν μια νέα έννομη τάξη εντός της οποίας όλα τα προϋπάρχοντα νομικά κείμενα θα πρέπει να ερμηνευτούν ανάλογα. Σύμφωνα με τον Επίτροπο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου,

«any obligations that may arise out of the 1923 Lausanne Peace Treaty, or any other early 20th century treaty, should be viewed and interpreted in full and effective compliance with the subsequent obligations undertaken by the ratification of European and international human rights instruments».²³

Υπό την πίεση που δημιουργήθηκε εσωτερικά στην Ελλάδα και κυρίως διεθνώς με την υπόθεση που εκδικάσθηκε στο ΕΔΔΑ, και την αναμενόμενη καταδικαστική απόφαση (που όντως έτσι έγινε), η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να τροποποιήσει το άρθρο 5 του Ν 1920/1991. Ο Ν 4511 (ΦΕΚ Α 2/15 Ιανουαρίου 2018) τέθηκε σε

²³ Hammarberg, *Report*, παρ. 41.

ισχύ έναν μήνα μετά την ακροαματική διαδικασία ενώπιον της Ευρείας Σύθεσης του ΕΔΔΑ. Η νέα διάταξη θεσπίζει ρητά την υπαγωγή διαφοράς μεταξύ μουσουλμάνων ενώπιον της δικαιοδοσίας του Μουφτή, μόνο κατόπι συμφωνίας τους. Έτσι, το ιεροδικείο αποτελεί στο εξής εξαιρετική διαδικασία, ενώ η προσφυγή στα πολιτικά δικαστήρια κατοχυρώνεται ως η τακτική διαδικασία. Η αρχική αίρεση ότι η μεταρρύθμιση θα ίσχυε όταν θα εκδίδονταν το εκτελεστικό ΠΔ, άρθηκε με νεότερη διάταξη που υιοθετήθηκε τον Οκτώβριο του 2019²⁴. Εν τέλει, με το ΠΔ 52/2019²⁵ υιοθετήθηκε μια σειρά δικονομικών κανόνων που διέπει τη διαδικασία εξέτασης των διαφορών ενώπιον του μουφτειακού δικαστηρίου, η οποία αποτέλεσε και την ουσιαστική εκτέλεση της απόφασης Molla Sali κατοχυρώνοντας την ελευθερία βούλησης των διαδίκων, και την αυτόβουλη υπαγωγή της διαφοράς στον μουφτή-δικαστή μόνο στην περίπτωση μεταξύ τους συμφωνίας. Επιπρόσθετα, το ΠΔ εισήγαγε διοικητικού χαρακτήρα δομές στις τρεις Μουφτείες. Το 2019 ήδη κατατέθηκε αίτηση ακύρωσης του ΠΔ ενώπιον του ΣτΕ, από μέλη της μειονότητας.

Με το νέο νομοθετικό πλαίσιο θεσπίστηκε επίσης ρητά η εφαρμογή του Αστικού Κώδικα ως προς τη σύνταξη διαθήκης από μουσουλμάνους της Θράκης. Μόνον, εφόσον το επιθυμούν μπορούν να υπαχθούν στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Με τη νέα σαφή ρύθμιση ένα μεγάλο τμήμα των συγκρούσεων μεταξύ σαρίας και δικαιωμάτων του ανθρώπου αποφεύγεται. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι λίγο μετά την υιοθέτηση του νέου νόμου το Εφετείο Θράκης (ΕφΘρα 281/2019) έκρινε ότι η απόφαση Molla Sali δεν μπορεί να έχει άμεση εφαρμοστικότητα στην ελληνική έννομη τάξη και συντάχθηκε με την απόφαση του Αρείου Πάγου η οποία είχε κριθεί από το Δικαστήριο του Στρασβούργου ότι παραβιάζει την ΕΣΔΑ. Το ελληνικό δικαστήριο δηλαδή επέμεινε να κρατήσει την σαρία ως δίκαιο που εφαρμόζεται παρά τη θέληση του διαθέτη, σε αντίθεση με το νέο νόμο, την ad hoc καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ και την γενικότερη κοινωνική συναίνεση για τη μεταβολή του νομικού καθεστώτος που διέπει τα μουφτειακά δικαστήρια της Θράκης.

²⁴ Άρ. 48 παρ.3, Ν. 4569/2018.

²⁵ ΠΔ 52/19 «Δικονομικοί κανόνες επί υποθέσεων δικαιοδοσίας Μουφτήδων Θράκης - Σύσταση, οργάνωση και λειτουργία Διεύθυνσης Υποθέσεων Δικαιοδοσίας Μουφτή στις Μουφτείες της Θράκης», ΦΕΚ Α' 90, 11-6-2019.

6. Συμπεράσματα: η ιθαγένεια σε διακινδύνευση;

Η ισότητα ενώπιον του νόμου και η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων είναι πυλώνες της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Μια πλουραλιστική κοινωνία απαιτεί επίσης ειδική μεταχείριση για όσους έχουν ειδικές ανάγκες. Τα ειδικά μειονοτικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η εθνική υπαγωγή, ή η θρησκεία μπορεί να εκφράζονται με την ουδέτερη ανοχή του κράτους, αλλά συχνά απαιτούν την υιοθέτηση θετικών μέτρων για την εκπλήρωση της λειτουργικής ή ουσιαστικής ισότητας. Ωστόσο, η θέσπιση μειονοτικών δικαιωμάτων δεν μπορεί να προσκρούει στο περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Η εφαρμογή του ιερού ισλαμικού δικαίου από τα μουφτιακά ιεροδικεία στην Ελλάδα αναδεικνύει μια σειρά πολιτικών αμφισημιών και νομικών αντιφάσεων οι οποίες συνεχίζουν να μη βρίσκουν λύση σύμφωνα με τις θεμελιώδεις αρχές των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Molla Sali είχε αναμφίβολα θετική συμβολή στην άμβλυνση των συγκρούσεων των κανόνων θρησκευτικού δικαίου στην ελληνική και ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Η δικαιοδοσία του Μουφτή να δικάζει διαφορές προσωπικής κατάστασης στη Θράκη, για πολλά χρόνια βρέθηκε σε αδιέξοδο: Οι διακρίσεις κατά των γυναικών και ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της υπαγωγής στην δικαιοδοσία του Μουφτή για όλους τους μουσουλμάνους, ισοδυναμεί με αρνησιδικία για εκείνους που θα επιθυμούσαν την υπαγωγή της διαφοράς τους στα τακτικά πολιτικά δικαστήρια. Η ελευθερία ενός μουσουλμάνου της Θράκης να επιλέξει το ένα ή το άλλο δικαιοσύνη σύστημα σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι ουσιαστικής σημασίας για το πολιτικό πρόγραμμα που συνεπάγεται η πολιτειακή ιθαγένεια (civic citizenship): την έμπρακτη εφαρμογή της καθολικής ισότητας των πολιτών, δηλαδή, ενώπιον του νόμου, πέρα από καταγωγή ή θρησκεία. Η επί μακρόν επικρατούσα δικαστική πρακτική συμπιέζει τα δικαιώματα των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας και κατακερμάτιζε το περιεχόμενο της ενιαίας ιθαγένειας και την νόμιμη προσδοκία των υποκειμένων προστασίας ότι οι θεμελιώδεις κανόνες και το κράτος δικαίου είναι καθολικά εφαρμοστέα χωρίς ρωγμές εξαίρεσης. Ωστόσο το πρόβλημα παραμένει ως προς το περιεχόμενο του εφαρμοστέου δικαίου από τα ιεροδικεία, εφόσον οι κανόνες της σαρίας δεν τροποποιούνται με τρόπο που να εναρμονίζονται με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

Τα δικαιώματα των μειονοτήτων πρέπει να γίνονται κατανοητά υπό το φως του σύγχρονου δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου το οποίο συγκροτήθηκε και συνεχίζει να εξελίσσεται από το 1945 μέχρι σήμερα και αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της ευρωπαϊκής και ελληνικής έννομης τάξης. Επιπρόσθετα, τα δικαιώματα των μειονοτήτων θα πρέπει να ασκούνται στο βαθμό που δεν διαταράσσεται η τήρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που ισχύουν για όλους, χωρίς διακρίσεις.

Ο σεβασμός της μειονοτικής ετερότητας και των δικαιωμάτων της μειονότητας μπορεί να οδηγεί στον νομικό πλουραλισμό εφόσον δεν αντίκειται στην βούληση του υποκειμένου των δικαιωμάτων και δεν παραβιάζει συνταγματικές θεμελιώδεις αρχές οι οποίες συνθέτουν το κοινό έδαφος στο οποίο αναπτύσσονται τα ειδικά δικαιώματα. Η πολιτειακή ιθαγένεια οφείλει να είναι περιεκτική και συμπεριληπτική για όλους. Από την άλλη πλευρά, η εφαρμογή ενός μουσουλμανικού δικαίου που εφαρμόζεται σύμφωνα με τη βούληση των υποκειμένων των δικαιωμάτων είναι αμφιλεγόμενη στο βαθμό που δεν γίνεται ουσιαστικός έλεγχος των εγγυήσεων για την ισότητα στα δικαιώματα. Τα Μουφτειακά ιεροδικεία της Θράκης συνεχίζουν, λοιπόν, να αντιπροσωπεύουν μια σημαντική πρόκληση για την ελληνική και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη στην αναζήτηση πολιτικών και νομικών τρόπων συμπερίληψης των μουσουλμάνων ως διαφορετικών μεν, εφόσον το θέλουν, αλλά ίσων πολιτών.

* * *